

# ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԱՍԱՆԵԱՆՑ <sup>1)</sup>

ԵՒ

## ԻՐԱՆԻ ՆՈՒԱԾ ՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱՅԻՆՆԵՐԻՑ

(Ա. Կրիմսկու)

Ներսէհի պատերազմները Հռովմայեցւոց հետ Գարադաշեանը մանրամասնօրէն է լուսարանում ասելով՝ Ներսէհի առաջին գործն եղաւ յարծակել ի Հայս, ուր կը թագաւորէր թերեւս տակաւին Արտաւազդ, չիշեայն 'ի Տրեբեղդիոսէ Պողինէ, և Կարոսի արշաւանէն հետէ հաւանականապէս կը գտնուէր 'ի բարեկամութեան Հռովմայեցւոց: Ներսէհի մօտ էր սկսելու թրշնամութիւնն ուղղակի ընդ Հռովմայեցւոց՝ մինչ Ռիկղետիանոս, որ կը դիտէր զընթացս արեւելից իբր տասը տարիէ հետէ (284—294), տեսնելով Ներսէհի յանդուգն խորհուրդը՝ որոշեց ընդդիմանալ նմա պատերազմաւ: Ինքն գալով նստաւ յԱնտիօք, դիտել 'ի մօտոյ հռոմէական բանակին գործերն: Զօրավար կարգեցաւ Գաղերիոս (յետոյ կայսր), որ արդէն նշանաւոր եղած էր յափունս Եփրատայ: Պատերազմն 'ի սկզբան չեղաւ յաջող (296): Երիցս յետս մղեցան Հռովմայեցիք... Գաղերիոս Մաքսիմիանոս յառաջնում ճակատուն ընդ Ներսէհի, ընդ մէջ Կադիւնեկեայ և Խառանու՝ չեղեւ յաջող առ 'ի չգոյն իմաստութեան մանաւանդ քան քաջութեան, զի սակաւաձեռն զնդաւ ել ընդդէմ մեծի բազմութեան: 'ի բաց վանեալ 'ի թշնամոյն՝ չուրաւ առ Ռիկղետիանոս, որոյ հանդիպեալ նմա 'ի ճանապարհին՝ ընկալաւ, ասեն, անարդանօք, մինչև տալ նմա ընթանալ զբազում հրասախս զկնի իւրոց կառաց: Կայսեր խիստ յանդիմանութիւններէից զգաստացած՝ Գաղերիոսը նոր զօրքերով արշաւում է Ներսէհի դէմ Հայաստանի վրայից և փառաւոր յաղ-

<sup>1)</sup> Լումայ № 1.

Թանակ է տանուժ Թշնամու վրայ հետեւեալ կերպով. «Բայց Գաղերիոս անցնելով զԵփրատ 25 հազար զօրօք, փոխանակ զնելու իւր լեզէոններն 'ի վտանգի Միջագետաց բաց դաշտերուն մէջ՝ հորդեց իւր ճանապարհ ընդ մէջ լերանց հայաստանի, որոյ բնակիչք իսկ և իսկ փութացին 'ի նպաստ նորա: Պարսիկք խորտակեցան չարաչար, և ներսեհ վերաւորեալ ստիպուեցաւ 'ի փախուստ և աճապարեց խօսել 'ի հաշտութիւն: Դիոկղետիանոս զրաւ զԲովբար (Բափուր) զետ սահման 'ի մէջ երկուց տէրութեանց: Միջագետք որ վաղուց էին ընդ վիճիւ՝ Թողսն հռոմայեցւոց այլ ևս հինգ զաւառօք տնդր քան զՏիգրիս: Այս դաշնադրութեան մէջ էր նաև հայաստան, յոր յաւելլաւ Ատրպատական կամ հիւսիսային արեւմտեան մասն նորա: Թագաւորն Պարսից հրաժարեցաւ վերին իշխանութենէ հայաստանի վրայ, Գաղերիոս առաւ տիտղոս «Հայական» (Armeniatus): (Տեա. Գարագ. մ. II. էջ 275—276):

Վերը բերած հատուածից երևում է, որ հայերը ոչ միայն ազատուեցան Պարսից աղղեցութիւնից, այլ և հռոմայեցւոց տուած օգնութեան համար՝ իբր վարձատրութիւն ստացան Ատրպատականի մի մասն և, ինչպէս կը տեսնենք, Ֆնացին հռոմայեցւոց հովանաւորութեան ներքոյ: Այս ժամանակ հայաստանի Թագաւորն էր Տրդատ III Մեծն, որին, ըստ վկայութեան Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու, Թագաւոր կարգեց հայոց վրայ Դիոկղետիանոս կայսրը: Թէ ո՞վ էր Տրդատի հայրը, Արտաւազդն, որ յիշուեցաւ վերը, թէ Տրդատ II. արտաքին պատմութեան, աղգային անուամբ Խոսրով, չունիմք ասել ինչ ստուգիւ, թէպէտ վերջին թուի հաւանականագոյն, նկատում է Գարագաշեանը, (տե՛ս Քն. Պատ. մ. III. էջ. 3): Այս Տրդատի ժամանակ քրիստոնէութիւնը տարածուեցաւ հայաստանում, ինչպէս վկայում են, բացի մեր աղգային պատմիչներից, նաև Եւսեբիոսը և Սողոմոնոսը: Սոցանից առաջինը ասում է, թէ հայերը չերմեռանդ աստուածապաշտ էին և պատերազմ ունեցան քրիստոնէութեան համար Ասիայի և Եգիպտոսի տէր՝ Դաւթ Մաքսիմիանոսի (307—313) հետ, որ ստիպում էր նոցա կռապաշտութեան և չարաչար

յաղթեցին այս բռնաւորին: (Եւս. եկ. պատ. IX. դ. VIII): Իսկ Սողոմոնոս, որ ժամանակով աւելի մօտ է այս երեւելի անցքերին, որոնք տեղի ունեցան Հայաստանում, աւանդում է, թէ ռաբանէլիք աստուածանշանք եղան 'ի տան Թադաւորին (Տրդատի), որ դարձաւ և դարձրեց ևս զազգն 'ի քրիստոնէութիւն: Սողոմոնոս արդարեւ տալիս է Տրդատի անունը, բայց չէ յայտնում, թէ ի՛նչ էին այն նշանք, ոչ էլ յիշում է Գրիգոր Լուսաւորչին և հռիփսիմեանց, որոնք ըստ ազգային աւանդութեան զլիսաւոր գործիք էին այն դարձին (Գարադ.) Տրդատի մահուան տարին ճիշտ յայտնի չէ, բայց հաւանական է, որ պատահեցաւ Մեծին Կոստանդիանոսի մահից (337) փոքր ինչ յետոյ, և երբ լրացաւ 40 ամեայ խաղաղութեան դաշն (297—337), որ կռել էին Գաղերիոս և Ներսէր, Հայաստանում սկսուեցան յուզմունք: Մեր ազգային պատմութիւնից (Բուզանդ.) գիտենք, որ այդ խռովութիւնները տեղի ունեցան անմիջապէս Տրդատի մահից յետոյ: Արդարեւ երկու մեծ և հզօր դաշնակից Թադաւորների Կոստանդիանոսի և Տրդատի զօրութիւնն ու համբաւն էին, որ զսպում էին ներքին և արտաքին խռովութիւնները (Շապուհ II 310—379): (Գարագաշեան)

Այժմ դառնանք նորից Կրիմսկու Սասանեանց պատմութեան:

Աննշան Որմիզդ II-ից (303—310) յետոյ գահաբարձացաւ Ազէռ—Ներսէս, որին շուտով աւագանին սպանեց նորա խստութեան համար և Թադաւոր հռչակեց մանուկ Շապուհ II-ին (310—379), որ քրիստոնէութեան ահարկու հալածիչն էր և հակառակորդ Մեծին Կոստանդիանոսի և Յուլիանոս Ուրացողի: Շապուհի մանկութեան շնորհիւ տէրութեան գործերը վարում էին փառասէր աւագանին և նորա մայրը: Դա խռովութիւնների ժամանակն էր. Թափառական Արաբացիք միջամուխ եղան իրան և նուաճեցին շատ զաւտոններ, այնպէս որ, երբ մեծացաւ Շապուհ, իսկոյն արշաւանքներ սկսեց նոցա դէմ և խստիւ պատժեց նոցա, անձամբ ծակելով գերիների ուսերը, որտեղից չուան էր անցնում և քարշ տալիս իւր լետեից:

Բայց իւր հետևանքներով նշանաւոր իրողութիւնը, որ

կառարուեցաւ Շապուհի մանկութեան օրերում, դա քրիստոնէութեան պաշտօնական յաղթանակն էր կռապաշտութեան առաջ դրացի հռոմէական կայսրութեան մէջ: Սասանական թաղաւորութեան մէջ կային նոյնպէս բաղձաթիւ քրիստոնեայ հպատակներ, յատկապէս ասորիք, որոնց մօտ IV դարում սկսում է զարգանալ բուռն քրիստոնէական եռանդ և փառաւոր բարդաւանդում մատենադրութեան. զօր. աշխարհահռչակ Եփրեմ Ասորի + 373: Քրիստոնեայ հայաստանը բաւականին ինքնուրոյնութիւն էր վայելում և այդ ժամանակ բոլորովին անկախ էր Պարսկաստանից: Առաջ, երբ հռոմայեցւոց կայսրները հալածում էին քրիստոնէից, Պարսից հպատակ քրիստոնեաները, դաւանութեան ազատութիւն վայելելով, Պարսից հաւատարմի հպատակներ էին և ոխերիմ թշնամի հռոմայեցւոց: Իսկ այժմ, երբ մեծն Կոստանդիանոսը իւր կայսրութեան մէջ օգնեց քրիստոնեաներին յաղթելու կռապաշտներին, սասանական քրիստոնեայք իւրեանց աչքերը դարձրին հռոմայեցւոց կողմը և դա երևեցաւ հէնց Շապուհի պատերազմի միջոցին (337—338) հռոմայեցւոց դէմ: Հասկանալով ասորոց սրամտդրութիւնը, նա սարսափելի հալածանքներ հանեց իւր տէրութեան քրիստոնէից դէմ 339 թուականից, այդ ժամանակ նահատակուեցան բաղձաթիւ ասորիք, որոնց Ասորոց զրականութեան մէջ դասեցին սրբոց նահատակաց կարգը, զրուեցան վկայաբանութիւններ և այլն:

Սոյն դէպքում Շապուհը չէր ղեկավարւում մոլեռանդութեամբ. ճշմարիտ է իւր զրադաշտական կրօնին նա վերաբերւում էր յարգանքով և նորա ժամանակ, ինչպէս կարծում են, վերջնականապէս հաստատուեցաւ Զենդ-Ավեստայի մեծագոյն մասի արդեան խմբադրութիւնը, միով բանիւ Շապուհին ցանկալի չէր ոչ թէ քրիստոնէական կրօնը, այլ քրիստոնէից կաղմակերպութիւնը և Դիոկղետիանոսի նման նա չէր կարող թոյլ տալ տէրութիւն տէրութեան մէջ, մանաւանդ այնպիսի տէրութեան, սր համախոհ էր զրացի հռոմէական կայսրութեան: Կամենալով քայքայել քրիստոնէութիւնը, նա քանդում էր եկեղեցիներ և հալածում էր եպիսկոպոսներին, քահանաներին, քար-

կոծել տալով նոցա հէնց իրենց հաւատացեալների ծեռով: Մինչդեռ արքայից արքան առաջնորդուած էր քաղաքական նպատակներով, մոգերը, օգուտ քաղելով առթից, հանդէս բերին իւրեանց կրօնական դազանութիւնը, ուստի քրիստոնէից հալածանքները աւելի մռայլ գոյն ստացան: Հալածուած սիստեմատիքաբար շարունակուած էր, վասն զի հռովմայեցւոց դէմ սկսած պատերազմը տւեց 25 տարի (337—363):

Պարսիկները, ինչպէս վերը լիշուած էր, համաձայն Գաղերիոսի դաշնադրութեան (298 թ.) (Ներսէհի օրերում) հրաժարուել էին Միջագետքից և Հայաստանից: Այժմ Շապուհ II-ը պատերազմը սկսեց միշտմուխ լինելով Միջագետք 337 թ. Մեծն Կոստանդինոսը, որի դէմ էին ուղղուած Պարսից պատերազմական դործողութիւնները, չկարողացաւ մասնակցել պատերազմին. իւր զօրքը նա հասցրեց միայն մինչև Նիկոմիդիա և մեռաւ (Մայիսի 22-ին 337 թ.) պատերազմը մղեց արդէն Կոստանդ: Շապուհին ցանկալի էր դրաւել միջագետեան պաշտպանուած վայրերը, մանաւանդ ամուր Մծբինը, որ հռովմայեցւոց համար բանալի էր դէպի մայրաքաղաք Տիգրոնը, իսկ Պարսից համար կարող էր ծառայել իբր գեղեցիկ լեռնաւանդակ ոչ միայն պատսպարուելու, այլև յարձակողական յաւաքսողացութեան համար հռովմայեցւոց դէմ. բացի դորսնից նոքա ցտնկանում էին յետ դարձնել իրանց և այն երկիրը, որ հնուց կռուածադիկ էր և որից քառասուն տարի առաջ Ներսէհը ստիպուած էր հրաժարուել, այն է Հայաստանը: Եթէ Շապուհ երկրորդին երկար ժամանակ չէր յաջողում դրական հետևանքներին հասնել, դորա պատճառը Կոստանդ կայսրը չէր, որ, զուրկ լինելով զինուորական հանճարից, անգաղար պարտութիւններ էր կրում, երբ ինքն էր պատերազմի յարգարիչ: զժուարութիւնը կայանում էր նրանում; որ միջագետեան ամրութիւնները և սահմանների պաշտպանութեան սխտեմը կատարելագործութեան էր հասցրած Դիոկղետիանոսի և Մեծին Կոնստանդինոսի օրերում: Պատերազմը երբեմն ընդհատուած էր (վասն զի Իրանի վրայ արևելքից արշաւում էին բարբարոսներ) և շարունակուած էր փոփոխակի յաջողութեամբ, սա-

կայն Պարսիկները գրաւեցին քանի մի տեղեր Միջագետքում: Իսկ ահա 363 թ. քաջարի և փառասեր Յուլիանոս Ուրացող կայսրը վճռեց հետեւել Տրայանոսի, Սեպտիմէոս Սևերոսի, Կարոսի օրինակին և խաղալ ուղղակի Իրանի մայրաքաղաք Տիգրոնի վերայ: Դուրս գալով Անտիոքից, Յուլիանոս Ուրացողը շուտափոյթ և անեղ զօրութեամբ, հրով ու սրով, ճիշտ բարբարոսական աւերածութեամբ անցաւ Եփրատի ամերով Միջագետքը և ապա յառաջացաւ դէպի Սելւկիա Տիգրիսի վերայ, որի հանդէպ դետի միւս ամիս կանգնած էր Տիգրոնը: Համոզուելով թէ անհնար էր տիրել այդ ամրութեան, Յուլիանոս Ուրացողը յետ դարձաւ դետի ծախ ամերով: Յետ նահանջուելու միջոցին Պարսից զօրքերը մեծ կորուստներ էին պատճառում նորան, վրահասնելով և կռուի բռնուելով. 'ի հարկէ, Յուլիանոսին կ'յաջողէր իւր զինուորներին ողջ և առողջ հասցնել մինչև Հռովմայեցւոց սահմանները, բայց մի ճակատամարտում պատահարաւ նա կարեւոր խոցուեցաւ (Յունիսի 26-ին 363 թ.), Իրրե փիլիսոփայ և դից հաւատացող մարդ, Յուլիանոս խաղաղութեամբ ընդունեց մահը «Իրրե մեծազոյն պարզե բարի մարդոց երկնային աստուածներից և ողորմութիւն, որ նոքա ուղարկում են կեանքի դժուարութիւնների մէջ»: Բայց զօրքի համար նորա մահը դժբախտութիւն էր: Զօրքից ընտրուած Յուլիանոս շատ ա' յաջող կերպով վարեց պատերազմը և բանակցութիւնները. կայացած դաշնադրութեան զօրութեամբ Միջագետքը և փոքր Հայոց մի մասն յետ տրուեցան Պարսից, ընդունին նաև ամուր Մծբինը, քանի մի ամրացրած բերդերով. հետեւալ պատերազմների ժամանակ Մծբինի տիրապետութիւնը մեծ գերակշռութիւն ընծայեց Պարսից հռովմայեցւոց առաջ: Դալով Հայաստանին պէտք է ասել, որ հռովմայեցիք պարտաւորուեցան չօգնել Հայոց և Շապուհի ձեռքը մատնեցին Արշակ Թադաւորին: Սակայն լեռնոտ Հայաստանը իւր բնակիչներով, որոնց մէջ քրիստոնէից թիւը պակաս էր զրադաշտականների թուից, էէր կարող սերտ կապուած քնալ Սասանեանց Թադաւորութեան հետ և ձգտում էր դէպի հռովմայեցիներն, որոնք սկսան աշակցել Պապին, գերութիւնից փախած Արշակի որ-

դուն: (Գրիգոր Լուսավորչի գործունէութիւնը սկսւում է 294 թ. Տրդատ Թադաւորի և Հայաստանի 302 թ. Լուսավորչի մահը 331 թուականից յետոյ): Վերջին խօսքերը Ս. Լուսավորչի գործունէութեան մասին պրօֆ. Կրիմսկի աւելացնում է Շապուհի II Պատմութեան վերջը, իբրև ժանթութիւն, անշուշտ, զերմանական աղբիւրներից: Այդ ժանրակշիռ խնդրի մասին մեր ազգային պատմիչներից ունենք անհամեմատ լիակատար աւելակութիւններ, քան մի օտարական գիտնական կարող էր հաղորդել: մեզ համար աւելի թանգ է նորա մի այլ ակնարկութիւնը, թէ Արշակ Թադաւորի ժամանակ Հայաստանի բնակչութեան կէս մասը արդէն քրիստոնեայ էր, ուրեմն բոլորը չէր տակաւին լուսավորուած քրիստոնէական լուսով: կային դեռևս զրադաշտական կրօնը դաւանողներ: Եւ հաւանական է կարծել, որ կռապաշտութիւնը յարատեւած պիտի լինի Հայաստանի հարաւ — արևելեան նահանգներում, ուր աւելի զօրեղ էր Պարսից աղդեցութիւնը մաղդեղանց օրէնքով հանդերձ: Այդ մասին ակնարկներ պակաս չեն մեր հնադրոյն հեղինակների մօտ. արդարև ո՞րք են այն բաղմաթիւ ուրացողները, որոնց մասին լիշում են Փաւստոս Բուզանդը, Եղիշէ, Փարպեցին, եթէ ոչ կռապաշտներ: Ըստ Կորիւնի Մեսրոպը անժամը զնում է քրիստոնէութիւն քարոզելու Գողթան գաւառը, Սիւնիք, Մարաց կողմերը և այլն: Հասկանալի բան է, որ Մեծին Տրդատի մի հրամանով ամբողջ Հայաստանը չէր կարող քրիստոնէութիւն ընդունել, քանի որ այնտեղ աւատական կաղմակերպութիւն էր և ոչ միապետական, ուրեմն, Թադաւորի կամքը օրէնք չէր երկրի բոլոր բնակիչների համար, որոնք զանազան իշխանների ճորտեր էին և շատ անգամ ամենևին էլ չէին ճանաչում Հայոց Թադաւորին: Կրկնում եմ, ամբողջ Հայաստանը քրիստոնէական լուսով լուսավորելու համար հարկաւոր էին դարեր:

Բայց դառնանք մեր պատմութեան թելին և տեսնենք թէ ի՞նչ Թադաւորներ կառավարում էին Հայաստանում Շապուհի II (310—379) ժամանակ: Տրդատ III Մեծն \*) 26 տարի ապրեց Շապուհի օրերում և մեռաւ, ըստ Գարադաշեանի, 336

\*) Թադաւոր հաստատուեց Դիոկղետիանոս կայսրից 297 թ.

Թուին. Խոսքով Կոտակ 336—343. Տիրան 343—353, որ ոչ մի կերպ չէր կարող յափշտակուել Ատրպատականի մարզպան Վարադ Շապուհից և զերի վարուել Պարսից Ներսէս \*) (293—303) Թադաւորի մօտ, ինչպէս պատմում է միամիտ Բուղանդը (տե՛ս դսր. գ. գլ. ի. Ս. Պետերբուրգ 1883 թ)։ Շատ հաւանական է, որ Շապուհ կամենալով շահել Տիրանին, որ նա ձեռնտու չլինի չռովմայեցւոց, հրաւիրեց նորան իւր մօտ. սա էլ տեսնելով նոցա (չռովմի) Թուլութիւնը, բանակցութեան մէջ մտաւ Շապուհի հետ, և յօժարակամ ճանապարհորդեց Պարսկաստան, ապա թէ ոչ, ո՞վ կ'իշխէր, որ մի որեւէ Վարադ Շապուհ սակաւութիւ գնդով մտնէր չայաստան և անպատիժ դողանար չայոց Թադաւորին։ Նախառակ միջազգային իրաւանց Շապուհը կարողացած է, դուքէ, փոքր ինչ երկար պահել Տիրանին իւր մօտ, բայց Կոստանդ կայսրից պարտութիւն կրելով, աղաւթ է չայոց Թադաւորին և մեծ պատուով ու փառքով արժակել նորան իւր ընտանիքով չայաստան, ուր, Բուղանդի վկայութեամբ, նորա (Տիրանի) որդի Արշակ (353—368) երկու Թադաւորների հաճութեամբ, Կոստանդ կայսեր և Շապուհի, Թադաւոր հաստատուեց իւր հօր տեղ։ Սակայն Պարսից արքայից արքան միշտ հետամուտ էր չայաստանը նուաճելու, և Արշակի դրութիւնը երկու հօր տէրութեանց մէջ չափազանց դժուար էր ու ծանր։ Կոստանդ կայսրը, ինչպէս տեսանք Կրիմսկուց, համարեա անդադար պարտութիւն էր կրում պարսիկներից և Արշակ, տեսնելով Յունաց Թուլութիւնը, օգնում էր, ըստ Բուղանդի, Շապուհին և մինչև անգամ չարաչար շարդեց չռովմայեցւոց դօրքը Մժքնի մօտ, որով շատ ուրախութիւն և զարմանք պատճառեց Պարսից Թադաւորին։ Իսկ Յուլիանոս Ուրացոյի արշաւանքին դէպի Պարսկաստան, Արշակը իրրեւ նորա դաշնակից, կուռում էր Պարսից դէմ, ինչպէս վկայում է Ամմիան Մարկելին։ Յուլիանոս Ուրացոյի մահից, երբ կայսր հուլիոսեց Յովիանոս, սա, նեղն ընկած՝ չռովմայեցւոց անուան համար անպատուաբեր դաշնադրութիւն կապեց Պարսից հետ, որի զօրութեամբ հրաժարուելով Միշա-

\*) Ներսէս չէր Թադաւոր ասն միջոցին, այլ Շապուհ II-դը։

դեստքից, պարտաւորուեց ձեռնթափ մնալ Հայերից, «թէ կարացես յաղթել նոցա, ասէ, և արկանել 'ի ծառայութիւն, ես 'ի թիկունս ոչ եկից նոցա» (Բուզ. զպ. IV. գլ. XXI): Սակայն մեր Բուզանդի այս խօսքերը չեն հաշտուած Ամմիանի աւանդածի հետ, որից երևում է, որ «Յովիանի դաշանց այն մասին մէջ, որ կը վերաբերէր Հայոց՝ կար պայման թողուլ զՀայս ուրոյն իշխանութիւն կամ թագաւորութիւն, առանց շանալոյ նուանել զայն իսպառ ընդ ձեռամբ Պարսից», դրում է Գարաշեան և շարունակում է՝ «Շապուհ արքայ Պարսից... յետ մահուան Յովիանու և ամօթալի դաշանցն առժամանակ մի պահեալ զմիաբանութիւնն ընդ մեզ՝ (Հռովմայեցիս) ապա յանկարծ, որպէս թէ չէր ամենեւին ընդ պարտութեամբ, առ ոտն հարեալ զուխան որ առ Յովիանու՝ լինէր ձեռներէց արկանել զՀայս իսպառ ընդ իւրով իշխանութեամբ (Ամմ. Իէ. 12): Արշակ անմիջապէս (1364 թ.) պատգամաւորութիւն ուղարկեց Վաղէս կայսեր մօտ և օգնութիւն խնդրեց Շապուհի դէմ: Բայց այդ պատգամաւորութիւնը անյաշող անցաւ նախ՝ այն պատճառով, որ Յովիանոսի դաշնադրութիւնը դեռ նոր էր. երկրորդ՝ որ Վաղէսը զբաղուած էր արևմուտքում ապստամբութիւնը ընկճելով: Անօգնական մնացած Հայերը չորս տարուց աւելի Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի առաջնորդութեամբ բռն կերպով դիմադրեցին Պարսից, մինչև որ հայ նախարարները և իշխանները, ժանձրացած անընդհատ պատերազմներից, թողին Արշակին ու քաշուեցան իրանց երկիրները, իսկ ոմանք անցան Շապուհի կողմը և այսպէս Հայոց լքեալ թագաւորը իւր հաւատարիմ Վասակ սպարապետի հետ անձնատուր եղաւ Պարսից և էլ չտեսաւ իւր թշուառ հայրենիքը (368):

Նոյն տարին իւրեանց երկրին ու կրօնին հաւատարիմ մընացած Հայոց նախարարները կրկին պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Վաղէսի մօտ Վասակի քաջ որդի՝ Մուշեղ Մամիկոնեանի գլխավորութեամբ և խնդրեցին թագաւորեցնել Հայաստանում Արշակի որդի Պապին, որ պատանդ էր կայսեր մօտ և որի մասին Բուզանդը՝ յոժ տալով իւր ոչ արամիտ երևակայութեան, շատ անհամ և տաղտկալի գառանցանքներ է պատմում:

Ամմիանը, ընդհակառակն, շատ լաւ գոյներով է նկարագրում երիտասարդ Թազաւորին: Պապ (368— 373) իւր խելացի պերտական կարգադրութիւնների շնորհիւ առիթ է ընծայում իւղեքին և արտաքին թշնամիներին գրգռելու նորա դէմ կասկածոտ Վաղէս կայսեր բարկութիւնը, որ կանչել է տալիս Հայոց Թազաւորին Տարսոն և այնտեղ գերի պահուծ: Պապ, որ մինչև իւր եղերական մահը հաւտտարիմ մնաց Նոովմայեցւոց, մի կերպ փախչում է Հայաստան, ուր ժողովուրդը ցնծալից ուրախութեամբ ընդունում է իւր բնիկ Թազաւորին:

Սակայն Վաղէս, երկիւղ կրելով, թէ մի գուցէ Պապը այս դէպքից յետոյ Շապուհի կողմը անցնի, ծածուկ հրաման է ուղարկում իւր գործակալ Տրայիանոսին Հայաստան՝ սպանել Պապին: Շուտով հրամանը կատարւում է մի հանդիսաւոր խնճոյքի միջոցին, որ տրուած էր ի պատիւ Հայոց Թազաւորի, որի սպանումից յետոյ Վարադդատն է նշանակւում Յունաց կողմից: Երեք տարուց յետոյ Մուշեղ սպարապետի յաջորդ Մանուէլ արտաքսում է Վարադդատին երկրից և եօթը տարու չափ 377— 383 ինքնօրէն խնամում է Հայաստանը, յաճախ պատերազմելով Պարսից դէմ, մինչև իւր մահը:\*) Շապուհի առաջարկութիւնը Յունաց, բաժանել Հայաստանը իրանց մէջ, վերջ դնելու համար անընդհատ պատերազմների՝ Վաղէս մերժում է: Շապուհի մահուամբ 379 թուին խնդիրը Հայաստանի բաժանման մասին առկա է մնում:

«Շապուհ II-դի յաջորդ ժերունի Արտաշէր երկրորդը (379—383), որ իւր նախորդի օրերում քրիստոնեաներին խստիւ հալածում էր, դահ բարձրանալով դադարեցրեց հալածանքները՝ արևելեան անփութութիւնից դրդուած, թէ՛ այլ պատճառներից, յայտնի չէ, ասում է Կրիմսկին: Այս ժերունուն Թազաւոր հռչակեց զրան աւագանին, ըստ երեցութիւն, նոյն ղիտաւորութեամբ, որով դահ էր բազմեցրել մանուկ Շապուհին, այն է՝ հլու գործիք լինել աւագանու ձեռքում:

\*) Անկախ Հայաստանը նաև Հոովմայեցիներից, որոնք զբաղւած էին արևմուտքում գոթական պատերազմներով: Գարագաշեան քննակ. պատ. մ. III. էջ. 161.

Բայց երբ Արտաշիր II սկսեց հակառակ զնալ մեծամեծներին, կոտորելով նոցանից մի քանիսին, զրկուեց զահից, Եղերական մահուամբ մեռաւ աւաղանու ձեռքից նաև Նոբայաշորդ Շապուհ III-ըր (383—388) նոյն մեծամեծների կողմից ուղարկուած սպանչից, հաւանական է կարծել, կորաւ և Վռամ IV դ Կրմանշահը (383—399)։ Շապուհ III և Վռամ IV աշխատում էին խողաղութեան դաշն կապել Հռովմայեցւոց հետ։ Պարսից և Հռովմայեցւոց մէջ (Թէոդոս Մեծի) դաշնադրութիւն կայացաւ, որի զօրութեամբ 390 թ. Հայաստանը երկու մասերի բաժանուեցաւ. մեծագոյնը բաժինհասաւ Իրանին, փոքրագոյնը Հռովմայեցւոց կայսրութեան։ Այս բաժանումը, առհասարակ, պահպանուեց մինչև Արարացւոց ժամանակը, թէև, ինչպէս կտեսնենք ստորև երբեմն ծագում էին բարդութիւններ։ Կ'իշխեմ նաև շարունակում է ռուս գիտնականը, որ այն միշտին, երբ Վռամ IV-ը թագաւորում էր Իրանում, տեղի ունեցաւ Հռովմայեցւոց կայսրութեան բաժանումը 395 թ. արևմտեանի (Հոնորիոս) և արևելեանի (Արկադիոս) հանդիպելով այնուհետև «Հռովմ» և Հռովմայեցիք «աւերմիներին, պիտի հասկանաք, որ բանը Բիւզանդիայի և բիւզանդացւոց մասին է»։ Այժմ դառնանք մեր տոհմային պատմիչներին։ Ըստ Փ. Բուզանդի (գլխ. V. գլ. 44-դ) Մանուէլ սպարապետը իւր Վարդանդուխտ դուստրը կնութեան է տալիս արքայազն Արշակին իսկ նորա եղբոր Վաղարշակին ամուսնացնում է բազրատունեաց ասպետի դստեր և փառաւոր հարսանիք է կատարում Կարինում ի ներկայութեան լուրր նախարարների, իշխանների, հոգևորական դասի։ Նոյն քաջ Մանուէլ Մամիկոնեանը Հայոց զօրքի սպարապետութիւնը յանձնում է իւր որդի Արտաշիրին պատուիրելով նորան հաւատարիմ հպատակութեամբ ծառայել նոր թագաւոր Արշակին, ինչպէս Մամիկոնեանները առհասարակ ծառայել են իւրեանց բնիկ Արշակունի թագաւորներին և այլն։ Մահից առաջ, այն է 383 թ. Մանուէլ յանձնում է Արշակ թագաւորին և Հայաստանը Յունաց կայսեր Թէոդոս մեծի հովանաւորութեան և ինքը մեռնում է խողաղութեամբ։ Այդ պատմական ժանրակշիռ իրողութիւնը-դիմումը Մանուէլի Յու-

նաց, արդէն բաւական էր դժուութիւն յարուցանելու երկու մըր-  
ցակից պետութիւնների մէջ և իզուր Բուղանդը մեղադրու-  
մ է հայոց նախարարներին, թէ դոքա չէին կամենում ճանաչել  
Արշակի թագաւորութիւնը, ղնացին Պարսից դուռը և խնդ-  
րեցին իւրեանց համար այլ թագաւոր. (դպր. IV. 1.) Երկու  
պետութիւնների բանակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, վերջացան  
հայաստանի բաժանմամբ երկու անհուսաւար մասերի: Արե-  
մտեան փոքր մասում թագաւորեց Արշակ Պապի որդին. իսկ  
մեծ հայաստանում Խոսրով Արշակունին. բանակցութիւնները  
Յունաց հետ սկսել էր Շապուհ II-ը. (383—388), բայց վեր-  
ջացրեց Վռամ IV-ը (388—399) և բաժանումը տեղի ունե-  
ցաւ, ըստ Կրիմսկու, 390 թ. երբ Շապուհ III-ը արդէն մե-  
ռած էր:

Այսպիսի անհաւասար բաժանման պատճառը Գարազա-  
շեանը այսպէս է բացատրում: Լաւաշխարհացոյց մը բաւական  
է ցուցնել մեզ պատճառը: Հռոմայեցիք, ռազմադէտ ժողովուրդ՝  
չնայեցան այն բաժնին փոքրկութեան, քանզի թէպէտ փոքր էր  
սակայն կարևոր, վասն զի ունէր զՄովս (Ջորրորդ հայք), զոր  
կարգեցին և ամրացուցին հետդիմաէ կայսերք, մանաւանդ Յուս-  
տինիանոս, ընդ որ էր մուտ 'ի Միջագետս, մանաւանդ թէ էր  
իսկ Միջագետք կամ Միջագետք Ասորւոց (տե՛ս Քնն. պատ. մ.  
III. էջ. 184—185): Գարազաշեանը հայաստանի բաժանումը  
դնում է 384 թ. ուրեմն, վեց տարի առաջ Կրիմսկուց,  
որ աւելի ընդունելի է համարւում մեզ տոհմային պատմիչների  
տեսակէտից: Արշակի մահից յետոյ 386 թ. արեւմտեան հայքը  
բիւզանդական կայսրութեան նահանգ դարձաւ և էլ հայ թա-  
գաւոր չունեցաւ: Մեծ հայքում թագաւորում էր Խոսրով 385  
—391 թ. սորան թագաւոր էր կարգել Վռամ IV Կրմանշահը,  
որ յետոյ զրկելով Խոսրովին դահից, կանչեց Պարսկաստան և  
Անուշ բերդում բանտարկեց և տեղը նշանակեց նորա եղբոր  
Վռամշապուհին 391—414 թ.: Գարազաշեանը շփոթում է  
Վռամ IV-ին Վռամ III (293 թ.) հետ, որ մի տարի էլ չմտաց  
դահի վրայ: Վռամշապուհը, ինչպէս երևում է, իւր խելացի  
քաղաքականութեամբ կարողացաւ վայելել թէ Պարսից և թէ

Յուճնաց մեծարանքը և երբ Միշագետքում զժտութիւններ ծագեցան, Պարսից և Յուճնաց մէջ, Վռամ IV առաջարկեց մեր թագաւորին զնալ ինչեւ Միշագետք և խաղաղացնել խռովութիւնները: Վռամշապուհի այնտեղ զնալն առիթ տուեց Հայոց նշանադրերի գիւտին, որից յետոյ Սահակ և Մեսրոպ իւրեանց աշակերտների աշակցութեամբ ծեռնամուխ եղան սուրբ զրթի թարգմանութեան և սկիզբն դրին Հայոց հին մատենադրութեան զարգացմանը: Մեր տոհմային զրականութեան մշակութեան դործում Վռամշապուհ պանծալի մեկնեաա հանդիսանալով, անմահ անուն թողեց հայոց պատմութեան էջերում: Նորա մահից յետոյ մի տարու չափ կրկին թագաւորեց Սնուշ բերդից արծակուած Խոսրով III. (415 թ):

Դառնանք նորից պ. Կրիմսկու Ստասնեանց պատմութեան: «Խաղաղասէր յարաբերութիւնները Հռովմայեցւոց, այն է Բիւզանդացւոց հետ, շարունակուում էին հետեւեալ Յազկերտ I-ի (399—420) ժամանակ, որ մեծ տհաճութիւն էր պատճառում Պարսից դրան պատերազմասէր աւագանուն. վերջինս, սակայն, ունէր շատ ուրիշ առիթներ զժկամակելու, վասն զի Յազկերտ I հռչակուած Հռովմայեցւոց աչքում իւր վեհանձնութեան և ազնութեան համար (Պրոկոպիոս *Bellum Persicum*, 14), խստութեամբ էր վերաբերում պարսկական աւագանուն և վճռեց ոչնչացնել նորա ազդեցութիւնը: Նա որոշեց նոյնպէս թուլացնել զրադաշտական մոզութեան քաղաքական զօրութիւնը և այդ նպատակով հովանաւորում էր իւր քրիստոնեայ հպատակներին: Հայաստանին նա տուեց նոր աւատական թագաւոր (փոխանակ նոցա նախկին Արշակունեաց, 416.) լանձին իւր որդի Շապուհի, որ համբերող էր քրիստոնէութեան \*) և Մնացեալ, քրիստոնէից ստուար բազմութիւնը Պարսկաստանում Արամեցիք կամ Ասորիք էին: 410 թ. Տիգրանում նոցա ժողո-

\*) Հայոց մօտ այդ ժամանակ քրիստոնէութիւնը արդէն շատ հաստատուն էր. դեռ ևս 397 թ. Մեսրոպ հնարեց Հայոց նշանադրերը և սկսուեց Աստուածաշունչ քրոց թարգմանութիւնը հայերէն (434 թ.) թարգմանութիւնը վաւերացրած էր Հայոց հոգևորականաց ժողովում: Կրիմսկի:

վր կայացաւ, ուր նոցա եկեղեցին Պարսկաստանում պաշտօնական կազմակերպութիւն ստացաւ. բայց այդ եկեղեցին, բնականաբար ինքնուրոյն պիտի լինէր, անկախ Կ. Պօլսի պատրիարքից և հռովմայ պապից, վասնզի այդպիսի կախումը Պարսից թագաւորները չէին կարող թոյլ տալ քաղաքական տեսակէտից: Ծշմարիտ է, երբ հարկը պահանջում էր խիստ լինել քրիստոնէից վերաբերութեամբ, Յազկերտը դորան էլ ընդունակ էր, զոր. սաստիկ պատիժը, որին ենթարկուեց Սուղիանայում Արդա եպիսկոպոսը, 'ի վարս սրբոց քրիստոնէից նշանակուած է իբրեւ դարադուլս նոր հալածանքների. բայց առհասարակ քրիստոնէից դուրսիւնը Յազկերտ I-ի օրերում վատ չէր: Ասորոց եկեղեցու զուլսը (կաթողիկոսը) Յազկերտ I ի բարեկամութիւնն էր վայելում և թագաւորը ուղարկում էր նորան իբրեւ դեսպան Բիւզանդիոն (408 թ. բարեկամական դաշն կապուեցաւ Բիւզանդիոնի հետ, որի զօրութեամբ Յազկերտ I խոստացաւ ապահովել Արկադիոսի մանուկ որդի (Թէոդոս II-դի գահը). քրիստոնէայ կաթողիկոսին էր յանձնուած դեսպան ներկայանալ թագաւորի ու նորա եղբոր հաշտեցնելու բանակցութիւնների մէջ: Ինչպէս զրադաշտական մոգերը, այնպէս և ազնուականութիւնը ատում էին Յազկերտ I-ին և երբ 420 թ. նա գտնուում էր հեռաւոր Կադբեան նահանգ Գիրկանիայում, յանկարծ անհետ կորաւ, ժողովրդին յայտնեցին, թէ Պարսից ղայրացած աստուածը պատուհասել է յանցաւոր թագաւորին \*):

Իրոյն աւագանին վճռել էր զահ բարձրացնել ոչ թէ ատելի Յազկերտի զաւակներից մէկին, այլ նորա հեռաւոր ազգականներից ընտրել թագաւոր: Սակայն դորան հակառակեց սպանուած արքայի որդին Վռամ V զուռ, որ դիմեց աւատական Հիրայի Արարացւոց օգնութեան, որոնց մօտ նա հօրից փախչելով, ապաւինել էր: Հիրայի իշխան Մինդրուր I իւր արաբա-

\*) Եղիշէի պատմութեան հեղինակը ասում է՝ «յիշեցուցանեմք քեզ զգամանակն Շապհոյ արքայից արքայի, որ էր հայր հաւուն քո Յազկերտի. հարքն մեր. բազում անգամ ինձմանէ մեծապարգևք հլաւ էին: Այս խօսքերը աւելի կ'վայելէին Յազկերտ I-ին, քան Շապուհ II-ին, որ Արշակին սպանեց: Մ. Շ:

կան հրոսակներով արշաւեց Տիգրոնի վրայ և դահր հասցրեց Վր-  
ռամ V-ին (420—438)։ Սակայն, սա, զահ բազմելով խոս-  
տացաւ կառավարել ոչ իբրեւ իւր հայրը, այլ ըստ հին օրինա-  
կի, հաւանութեամբ մեծամեծների և մոզերին։

Պարսկական աւանդութիւնը Վռամ V-ին դարձրել է իւր  
սիրելի դիւցազնը, սիրային արկածների քաջարի հերոս, աշխար-  
հի տիեզերակալ և այլն. Փիրդօուսի և նորանից յետոյ Նիզամի  
և դոցա կրտսեր՝ պարսկական և տանկական հետեւողները փա-  
ռարանում էին Վռամին իւրեանց բանաստեղծութիւնների մէջ.  
բայց իրօք նա միայն զուարճասէր և իզամով մարդ էր, զուրկ  
հաստատուն կամքից և զործելով ի հաճոյս հոգեւորականութեան  
և աւագանու, կատարեց մի շարք անխոհեմ քայլեր։ Տէրու-  
թեան մէջ քրիստոնէայք կրկին ենթարկուեցան հալածանքների,  
իսկ Իրանից դուրս պատերազմ ծագեց Բիւզանդիոնի հետ (Թէ-  
ոդոս փոքրի դէմ 408—450)։ Պարսից օգնում էր Մինդրու I,  
որ մտադիր էր իւր զօրքերով տիրել Ասորիքին։ Կարճ պատե-  
րազմը Բիւզանդիոնի հետ շատ ծանր եղաւ. միւսոյն ժամանակն  
էլ պետութեան արեւելեան սահմաններին սպառնում էին Սպի-  
տակ Նոնք (Քուշանք), որոնք տիրում էին Բակտրիային և Սոգ-  
դիանային. բացի դորանից աւատական չայաստանն էլ ձգտում  
էր անկախութիւն ձեռք բերել։ Այդ հանդամանքները հարկա-  
դրեցին Պարսից անմիջապէս 422 թ. խաղաղութեան դաշն կա-  
պել Թէոդոս II-ի հետ.— նոքապարտաւորուեցան չհալածել Պարս-  
կաստանում քրիստոնէից. իսկ Բիւզանդացիք— չհալածել զրա-  
դաշտականներին և մերժել այն Արարացիներին, որոնք կկամենային  
որոնել նոցա հովանաւորութիւնը փոխանակ շահինը. բացի դո-  
րանից Բիւզանդացիք պարտաւորուեցան ամենայն տարի մի որոշ  
զուճար վճարել Պարսից Ալանաց Դրան (Дарьяльское  
ущелье) պահպանութեան համար, որտեղից կարող էին ներս  
խուժել բարբարոս ազգեր, վտանգաւոր երկու պետութիւն-  
ների համար ևս, այս պայմանը սակայն առիթ էր ընծայում  
յետոյ նորանոր թիւրիմացութիւնների, որովհետեւ Պարսիկները,  
որպէս և Բիւզանդացիք այսպիսի հարկի վճարումը անպատուա-  
բեր էին համարում Բիւզանդացւոց համար։

Մ. ՅՈՎԵԱՆ

(շար. կլինի)